

Vapoyeva Ra'no Raximberganovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi
e-mail: vapoyevarano@gmail.com

AUTIZM SPEKTRIDA BUZILISHI BO'LGAN BOLALAR MUAMMOSINING CHET EL PSIXOLOGLARI TOMONIDAN O'RGANILGANLIGI

Annotatsiya. Maqolada erta bolalik autizmining psixologik xususiyatlari, autizm spektrida buzilishi bo'lgan bolalarda hissiy aloqalar, ularning chet el psixologlari tomonidan o'rganilganligi, klinik belgilari va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Аннотация. В статье представлена информация о психологических особенностях раннего детского аутизма, эмоциональных связях у детей с расстройствами аутистического спектра, их изучении зарубежными психологами, клинических признаках и социально-психологических особенностях.

Annotation. The article presents information about the psychological characteristics of early childhood autism, emotional connections in children with autism spectrum disorders, their study by foreign psychologists, clinical signs and socio-psychological characteristics.

Tayanch so'zlar: erta bolalik autizmi, hissiy aloqalar, ijtimoiy xulq-atvor, nutq, og'zaki muloqot, mexanik xotira, ekzololiya, shizofreniya.

Ключевые слова: аутизм в раннем детстве, эмоциональные связи, социальное поведение, речь, вербальное общение, механическая память, экзолolia, шизофрения.

Keywords: early childhood autism, emotional communication, social behavior, speech, verbal communication, mechanical memory, exololia, schizophrenia.

***O.S.Nikolskaya
(1985)
boshlang'ich
biologik
yetishmovchilik
bolaning
rivojlanishi
uchun maxsus
shart-sharoitlar
yaratishini,
ijtimoiy hayot
bilan aloqada
chidamlilikning
buzilishi va
noqulaylik
chegarasining
pasayishi haqida
fikir yuritgan.***

Kirish. Hozirgi kunda mamlakatimizda nogironlikning oldini olish va nogironligi bo'lgan shaxslarning yashash, maxsus va inklyuziv sharoitda o'qish, mehnat qilish va dam olish, intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirishlari uchun qonuniy asoslar yaratilgan. 2020-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 20-moddasi inklyuziv ta'limga bag'ishlangan bo'lib, u inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar (shaxslar) uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etiladi. Inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi¹.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlari psixolog olimlaridan V.I.Arbuzov, T.B.Andreyeva, E.E.Alekseyeva, V.A.Ababkov, O.B.Bogdoshina, E.R.Bayenskaya, V.M.Bashina, A.A.Bodolev, L.I.Bojovich, M.Boen, A.Ya.Varga, T.N.Visotina, L.I.Vasserman, L.S.Vigotskiy, K.Gilbert, S.S.Galaskaya, L.Ya.Gozman, Ye.S.Grebelskaya, O.V.Gusayeva, A.I.Zaxarov, D.N.Isayev, S.N.Kashtanova, I.B.Karvasarskaya, M.M.Libling, K.S.Lebedinskaya, I.Yu.Levchenko, V.N.Myasishev, I.I.Mamaychuk, O.S.Nikolskaya, L.S.Pechnikova, T.N.Piters, P.E.Suxareva, Ye.O.Smirnova, N.V.Simashkova, V.Satir, V.V.Tkachyova, L.B.Shnayder, Ye.G.Eydemiller va boshqalarning ilmiy izlanishlarida autizm spektrida buzilish aniqlangan bolalarning o'ziga xos xususiyatlari, turlari, boshqa ruhiy kasalliklardan farqlari, bu toifa bolalarni tibbiy-psixologik va pedagogik tashxislash usullari, ular bilan ota-ona munosabatlarining o'ziga xosligi, ularning ota-onalari bilan tashkil etiladigan reabilitatsion choralar ahamiyati ilmiy tadqiq etilgan.

E.R.Bayenskaya, M.M.Libling (1989); V.V.Lebedinskiy (1990); O.S.Nikolskaya (1997 yil)lar autizm tashxisli bolalarning asosiy tizimi rivojlanishini ko'rib chiqqanlar. O.S.Nikolskaya (1985) boshlang'ich biologik yetishmovchilik bolaning rivojlanishi uchun maxsus shart-sharoitlar yaratishini, ijtimoiy hayot bilan aloqada chidamlilikning buzilishi va noqulaylik chegarasining pasayishi haqida fikr yuritgan.

Ushbu toifadagi bolalarda muloqot qobiliyatlarini tuzatish (EG Carr), umumiy nutq (V.M.Bashina, O.S.Nikolskaya, L.G.Nuriyeva, S.A.Morozov), bolalik autizmi bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarda ko'nikmalar shakllantirish (S.S.Morozova, T.N.Morozov, P.Hunt,

¹ Башина В.М. О синдроме раннего детского аутизма Каннера // Журнал невропатологии и психиатрии. 1974. Вып. 10. – С. 1538-1542.

T.ayton, E.Shopler, L.R.Uotson) kerakligini o'zlarining tadqiqotlarida bayon qilishgan. E.G.Eydemiller, I.M.Nikolskaya, N.V.Zvereva, I.F.Roshinalarning tadqiqotlari turli buzilishlarning kelib chiqishi, rivojlanishi, profilaktikasi va korreksiyasida oilalarning rolini o'rganish hamda aniqlash bilan bog'liq.

Xorij olimlaridan G.Asperger, E.Bleyler, B.Bettelxeym, Baron Cohen, M.M.Bristol, L.Eyzenbergom, R.R.Fevyell, C.Gillberg, K.Gilbert, S.Harris, F.Happe, B.Hermelin, Dj.M.Itar, L.Kanner, M.E.Lamb, G.Mesibov, D.J.Meyer, D.T.Marsh, E.Schopler va boshqalar tomonidan autizmning kelib chiqish sabablari va autizm spektrida buzilishi bo'lgan bolalarning o'ziga xos xususiyatlari ilmiy tadqiq etilgan.

I.Y.Levchenko, S.S.Muxinin, V.N.Myasishev, I.I.Mamaychuk, O.S.Nikolskaya, L.S.Pechnikova, T.N.Piters, P.Y.Suxareva, Y.O.Smirnova, N.V.Simashkova, V.Satir, V.V.Tkachyova, A.Y.Varga, L.B.Shnayder, T.N.Visotina, L.I.Vasserman, A.I.Zaxarov, E.G.Eydemiller va boshqalarning ilmiy izlanishlarida autizm spektrida buzilishi bo'lgan bolalar turlari va ularning rivojlanishidagi tibbiy-psixologik muammolar, autist bola va ota-ona munosabatlari tizimi, rehabilitatsion tadbirlar ahamiyati va oilaviy psixoterapevtik yordam ko'rsatishning samaradorligi masalalari ilmiy tadqiq etilgan.

Rossiyalik mualliflarning bolalik autizmiga alohida muammo sifatida bag'ishlangan birinchi nashrlari professor S.S.Muxinin Kanner va Aspergerning mustaqil ravishda 40-yillarda boshlagan tadqiqotining dastlabki natijalarini jamladi. Ular muhokamaning boshlanishi bo'lib xizmat qildi, uning doirasi hozirda juda keng.

J.Glatzel (1982) autizmni shaxs va atrof-muhit o'rtasidagi axborotning buzilishi nuqtayi nazaridan tahlil qildi. N.S.Salliva (1953) autizmning o'ziga xos talqinini taklif qildi va uni ruhiy ontogeneznining dastlabki darajalarining regressiv oqibatlari bilan bog'ladi. I.T.Viktorov (1980) shaxsiy moslashuv va autizm o'rtasidagi munosabatlarga, S.F.Semenov esa "men" ongidagi buzilishlar va autizm o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratdi (1975) va boshqalar.

Bolalik davridagi autizm tasnifida sodir bo'lgan o'zgarishlarni baholash uchun L.Kanner tomonidan berilgan erta bolalik autizmining (ECA) qisqacha tavsifi bilan tanishib chiqamiz. L.Kanner 30 yil davomida kuzatgan turli ruhiy kasalliklarga chalingan 20 000 nafar boladan 150 tasida autizm holati qayd etildi. Kannerning etiopatogenetik yondashuviga asoslanib, Lebedinskaya erta bolalik autizmining beshta variantini aniqlaydi:

- markaziy asab tizimining turli kasalliklarida bolalik autizmi;
- psixogen autizm;

Rossiyalik mualliflarning bolalik autizmiga alohida muammo sifatida bag'ishlangan birinchi nashrlari professor S.S.Muxinin Kanner va Aspergerning mustaqil ravishda 40-yillarda boshlagan tadqiqotining dastlabki natijalarini jamladi. Ular muhokamaning boshlanishi bo'lib xizmat qildi, uning doirasi hozirda juda keng.

Kattalar bolalarning harakatsiz, “muzlagan” ko‘rinishiga, chuqur tinchlikning o‘ziga xos ifodasi (“knyazning yuzi”), onaning tabassumiga javob bermasligiga e‘tibor berishadi. Agar bu nigoh “sirpanib” ketsa, uning e‘tibori obyektni aniqlash qiyin, agar u diqqatni qaratgan bo‘lsa, ko‘pincha quyosh nurlari, devor qog‘ozi naqshlari, sham, yonib turgan chiroqqa qaratiladi.

- shizofreniya etiologiyasining bolalik autizmi;
- metabolik kasalliklar bilan;
- xromosoma patologiyasi bilan.

L.Kanner erta bolalik autizmini shizofreniya spektrining buzilishi sifatida tasnifladi. Bolalik davridagi Kanner autizmi va unga o‘xshash holatlarning tarqalishi 10 000 bolaga 11,6 holatgacha ko‘tarildi, bu ushbu guruhdagi turli xil autistik kasalliklar, shu jumladan, autistik psixozlar bilan birlashtirilgani bilan izohlanadi. Skandinaviya-Fin tadqiqotlariga ko‘ra, autizmga o‘xshash kasalliklarda Kanner sindromi bilan kasallanish ham 10 000 bolaga 11,6 holatni tashkil qildi.

Aka-uka va opa-singillar orasida autizmning tarqalishida bir qator mualliflar birinchi bolalar orasida ko‘proq kasallanish va ikkinchi va uchinchi bolalar orasida kamroq kasallanish masalasini ko‘tardilar. Ehtimol, bu fakt ota-onalarning autizmli birinchi farzandi tug‘ilgandan keyin yana farzand ko‘rishdan bosh tortishi bilan izohlanadi.

Kattalar bolalarning harakatsiz, “muzlagan” ko‘rinishiga, chuqur tinchlikning o‘ziga xos ifodasi (“knyazning yuzi”), onaning tabassumiga javob bermasligiga e‘tibor berishadi. Agar bu nigoh “sirpanib” ketsa, uning e‘tibori obyektni aniqlash qiyin, agar u diqqatni qaratgan bo‘lsa, ko‘pincha quyosh nurlari, devor qog‘ozi naqshlari, sham, yonib turgan chiroqqa qaratiladi. Ular sovuqqa, ho‘l tagliklarga, noqulaylik, og‘riqqa reaksiya ko‘rsatmaydi, Ular ko‘pincha ovozsiz, qo‘ng‘iroqqa javob bermaydilar, qo‘ng‘iroqlarga murojaat qilmaydilar, shuning uchun ular ko‘pincha karlik yoki ko‘rlikdan shubhalanishadi. Hayotning ikkinchi yilida e‘tibor umumiy spontanlik, maqsadsiz xatti-harakati, diqqatni hech narsaga qaratmasdan bir obyektidan ikkinchisiga passiv qarashga qaratiladi. Faoliyat o‘zboshimchalik bilan rivojlanmaydi, o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish ko‘nikmalari shakllanmaydi.

Affektiv avtostimulyatsiya passiv xarakterga ega bo‘lib, maqsadsiz xatti-harakatlari jarayonida amalga oshiriladi. Boshqa bolalarga nisbatan ular tajovuzkor bo‘lishi mumkin. Bu bolalar atrof-muhitga yaxshiroq yo‘naltirilgan, ko‘pincha yetarlicha kuzatuvchanlikni namoyon etadilar, ular kundalik hayotga osonroq moslashadilar, o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish ko‘nikmalarini katta qiyinchiliksiz o‘zlashtiradilar va o‘zgarishlarga ko‘proq moslashuvchan bo‘lishadi.

Ular boshqa guruhlardagi autist bolalarga qaraganda yaxshi ko‘nikmalarga, biroq kamroq harakat qilish qobiliyatiga ega. Ular kutilmagan sohalarda bilimlar to‘plashlari mumkin, bu ko‘pincha jalb qilish patologiyasini aks ettiradi. Ularning nutqi ko‘pincha muddatidan oldin rivojlanadi. Bir yarim yoshga kelib, bunday bola iboradan foydalanib, o‘z xohish-istaklarini, fantaziyalarini erkin ifodalashi,

g'ayrioddiy ko'rinishlar, murakkab neologizmlar ta'sirchan og'zaki bosimni boshqarishi mumkin. U "haddan tashqari kommunikativ" ko'rinishi mumkin, ammo uning kengaytirilgan nutqi monolog bo'ladi. Bunday bola muloqotga qodir emas. Hayotning birinchi yilidagi bunday bolalarning vegetativ-instinktiv sohasi yuqori qo'zg'aluvchanlik bilan ajralib turadi, mushaklarning gipertonikligi ko'p hollarda qayd etiladi. Somatik jihatdan bu bolalar kuchliroq, kasal bo'lish ehtimoli esa kamroq.

Hayotning dastlabki ikki yilidagi autistik bolalarda II guruh RDA rivojlanish xususiyatlarini aniqlashga imkon beruvchi belgilar kuzatilishi mumkin. Ularning atrof-muhitdan qo'rqishlari boshqa autist bolalarnikiga qaraganda kuchliroqdir, ular onasi bilan keskin himoyalangan simbiotik munosabatlarga ega, "o'ziga xoslik fenomeni" – bu vaziyatning o'zgarishiga keskin qarshilik, eng kichik urinishda ta'sirning portlashi. Ularning mavjudligining stereotipik shartlarini, o'yinning monotonligini, ko'pincha o'yin bo'lmagan narsalarni jalb qilgan holda o'zgartirish. Ular qo'rquvni yo'qotadigan turli xil hissiy, nutq stereotiplari va doimiy tuyg'u bilan ajralib turadi. Noqulaylik avtostimulyatsiya uzoq muddatli to'xtovsiz chayqalishda namoyon bo'ladi.

Atrofdagi dunyoning autistik o'rnini bosuvchi III guruh bolalari affektiv himoyaning yanada murakkab shakli bilan tavsiflanadi, bu patologik harakatlarning, kompensatsion fantaziyalarning shakllanishida namoyon bo'ladi, ko'pincha tajovuzkor holatda bo'lishadi. Ularning xulq-atvorining tashqi modeli psixopatiyaga yaqinroq. Kengaytirilgan nutq, kognitiv rivojlanishning yuqori darajasi bilan tavsiflanadi. Ular onalariga kamroq bog'liq, g'amxo'rlikiga muhtoj emaslar. Shuning uchun ularning yaqinlari bilan hissiy aloqalari yetarli emas, empatiya qilish qobiliyati past. Faol tibbiy, psixologik va pedagogik tuzatishga ega bo'lgan bu bolalar maktabda o'qishga tayyorlanishi mumkin.

Hayotning dastlabki ikki yilidagi RDA IV guruh bolalarida ularning ruhiy tuzilishida o'ta tortinchoqlik, qo'rqoqlik va giperehtiyotkorlik ustunlik qiladi. Bunday bola haddan tashqari ranjituvchi tashqi dunyodan na ajralish, na uni salbiy rad etish va stereotiplarga botib ketish, na tajovuzkorlik va boshqa harakatlarning giperkompensatsion kengayishi bilan himoya qilinmaydi. Himoya tuzilmalarining muhim qismi adekvat, kompensatsion xarakterga ega: tengdoshlar bilan yomon aloqada bo'lsa, ular qarindoshlaridan faol himoyalanihga intiladi; ijtimoiy xulq-atvor namunalarini faol o'zlashtirish orqali atrof-muhitning barqarorligini saqlashga, "yaxshi" bo'lishga, yaqinlarining talablarini bajarishga harakat qilishadi.

Hayotning dastlabki ikki yilidagi autistik bolalarda II guruh RDA rivojlanish xususiyatlarini aniqlashga imkon beruvchi belgilar kuzatilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. МКБ-10. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. Клинические описания и указания по диагностике. / Под. ред. Ю.Л. Нуллера и С.Ю.Циркина. – Санкт-Петербург: Оверлайд, 1994.
2. Башина В.М. О синдроме раннего детского аутизма Каннера // Журнал невропатологии и психиатрии. 1974. Вып. 10. – С. 1538-1542.
3. Блейлер Е. Аутистическое мышление: Пер. с нем. – Одесса: Полиграф, 1927. – 81 с.
4. Богдашина О.Б. Аутизм: определение и диагностика. – Донецк: Лебедь, 1999. – 112 с.
5. Башина В.М., Симашикова Н.В. Современные подходы к проблеме детского и атипичного аутизма // Конгресс по детской психиатрии. – Москва: РО-СИНЭКС, 2001. – С. 28-32.
6. Рудик О.С. Коррекционная работа с аутичным ребенком. – Москва: Гуманитарный изд. Центр «ВЛАДОС», 2015. – 189 с.